

θείας¹, ἀληθῆς δὲ μέθοδος ἢ μέθοδος τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου². Ὡσαύτως δὲ παρατηρεῖ ὅτι ἡ οὐσία φέρει εἰς τὸ φαινόμενον, τὸ πεπερασμένον εἰς τὸ ἄπειρον, καὶ ὅτι ταῦτα εἶναι οὕτως ἅπ' ἀλλήλων ἀχώριστα ὅπως οἱ πόλοι τοῦ μαγνήτου. Ὁ ἐπιχειρῶν νὰ χωρίσῃ αὐτὰ καὶ ἀπαιτῶν τὸ ἕτερον χωρὶς τοῦ ἄλλου θέλει δύο νεκρὰς ἀφαιρέσεις καὶ ἠρεμίαν ἀντὶ τῆς κινήσεως. Ἄλλ' ἐν πολλοῖς προβαίνει περαιτέρω τοῦ Ἐγγέλου ἐπιχειρῶν νὰ στηρίξῃ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν ἐκείνου ἐπαναστατικὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ νὰ δημιουργήσῃ «φιλοσοφίαν τοῦ ἀγῶνος». Κατὰ μικρὸν δὲ ἡ περὶ κόσμου θεωρία αὐτοῦ ἐκτρέπεται εἰς μοιροκρατίαν, παχυλὸν ὕλισμὸν καὶ ἄκρατον φιλοσοφικὸν οὐδενισμὸν.

2. Ὁ *V. Belinskij*, τὸ κατ' ἀρχὰς ὄπαδὸς τοῦ Schelling καὶ ὕστερον τοῦ Ἐγγέλου, ἐξαίρει ἐν τοῖς πρώτοις αὐτοῦ ἔργοις τὴν δύναμιν τῆς ἀντιθέσεως καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ «ζωῇ τῆς αἰδίου ἰδέας» κρατεῖ ἀγῶν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλαυτίας, καθὰ καὶ ἐν τῇ φυσικῇ ζωῇ τελεῖται ἀγῶν τῆς ἐλκτικῆς καὶ τῆς ὄστικῆς δυνάμεως. Μελετήσας δὲ ἀκριβέστερον τὸν Ἐγγελον καὶ ζηλωτῆς γενόμενος τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἡ ὀρθὴ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καθόλου δὲν εἶναι τὸ παράπαν ἡ ἐμπειρικὴ, διότι ἡ ἐμπειρία παρέχει ἄπειρον πλῆθος διαφόρων καὶ ἀντιφατικῶν πραγμάτων, ὧν ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια καὶ ἐνότης δύναται μόνον ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι νὰ ἀνευρεθῇ. Ἀντὶ τῆς ἐμπειρικῆς πρέπει νὰ εἰσαχθῇ ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, ἣτις εἶναι μέθοδος ἐκ τῶν προτέρων καὶ συνδέεται στενότατα πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ πνεύματος τοῦ παράγοντος τὸν κόσμον καὶ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ. Ἀναπτύσσων δὲ τὴν μέθοδον ταύτην ἀκριβέστερον δὲν περιορίζεται ἤδη ἐν τῇ ἐξάρσει τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῇ ἐκ τούτων κατασκευῇ τοῦ κόσμου ἀλλὰ προθυμεῖται νὰ δείξῃ ὅτι αἱ ἀντιθέσεις συνάπτονται ἐν ἀνωτέρῳ τινὶ ὑπὸ τοῦ λόγου ἀναγνωριζομένῃ ἐνότητι³. Ἐν ἐκάστη ἐννοίᾳ ἐμπεριέχονται δύο μέρη,

¹ Ἡ ἐπιστήμη (αὕτη δὲ σημαίνει τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν) ἐπιτυγχάνει τῆς συνδιαλλαγῆς· αἶρει διὰ τῆς συνειδήσεως τὰς ἀντιθέσεις καὶ συμβιβάζει αὐτὰς διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν μονομερειῶν.

² Πᾶν ζῶν, λέγει, εἶναι ζῶν καὶ ἀληθὲς μόνον ὡς ὅλον. Ἡ δὲ ζωὴ συνάπτει τὰ μέρη καὶ εἶναι διηνεκῆς μετάβασις αὐτῶν εἰς ἀλλήλα. Ἡ μονομερῆς ἐκδοχὴ τῆς ἐπιστήμης κατακερματίζει τὰ ἀχώριστα, τουτέστι φονεύει τὸ ζῶν.

³ Οὕτω τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν συνάπτονται τόσον στενῶς πρὸς ἀλλήλα ὥστε τὸ ἕτερον προϋποθέτει τὸ ἄλλο καὶ ἀμφοτέρω συναναρτίζουσι τρίτον τι ἐνιαῖον ὅλον· ἐκάτερον δὲ αὐτῶν καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον ἀποτελεῖ μίαν τῶν δύο ἀφηρημένων ἀντιθέσεων. Ἡ ἄρμονία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς δυσαρμοστίας, ἢ

ἄτινα εἶναι μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον ἀντίθετα ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἀμφοτέρω διαλλάττονται πρὸς ἄλληλα καὶ συναποτελοῦσι τελείαν καὶ ὁργανικὴν ἔννοιαν. Ἡ τοιαύτη δὲ διαλλαγή τελεῖται οὐχὶ διὰ μιᾶς ἀλλὰ διὰ βαθμιαίας ἀναπτύξεως, εἶναι τὸ πόρισμα χωρισμοῦ καὶ ἀγῶνος. Οὕτω διακρίνεται ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια, ἡ ἰδέα, ἀπὸ τῆς ἀπλῆς παραστάσεως· ἐκείνη μὲν εἶναι τι ζῶν καὶ ἐμπεριέχει τὴν δύναμιν τῆς ἀναπτύξεως αὕτη δὲ εἶναι τι τὸ συντετελεσμένον καὶ ἀκίνητον, ἄνευ ἀρχῆς καὶ τέλους, ἄνευ ἀναπτύξεως. Ἡ μὲν παράστασις παραβάλλεται πρὸς οἰονδήποτε νεκρὸν πρᾶγμα τῆς φύσεως ἢ δ' ἔννοια τοῦναντίον πρὸς σπῆρον πλήρη δυνάμεως, ὅστις ἀναπτύσσεται εἰς κορμὸν καὶ κλάδους, φύλλα καὶ ἄνθη, καὶ μετὰ τὴν συντέλεσιν τοῦ κύκλου τῆς ἀναπτύξεως ἐπανέρχεται πάλιν εἰς τὸν σπῆρον. Γνησίᾳ καὶ ζῶσα ἔννοια εἶναι μόνον ἡ φέρουσα ἓν ἑαυτῇ τὸ σπέρμα τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς διαστάσεως, ἢ ἔχουσα τὴν δύναμιν τῆς ἀντιθέσεως καὶ τῆς διαλλαγῆς. Πᾶσα ἄλλη ἔννοια εἶναι ἢ ψευδὴς ἔννοια ἢ ἀπλῶς ἐμπειρικὴ παράστασις. Ἐξαίρων δὲ ὁ Belinskij ἄλλην ὄψιν τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ποιεῖται λόγον περὶ κινήσεως τῆς ἰδέας καὶ παρατηρεῖ ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον καὶ καλούμενον ὕλη καὶ πνεῦμα, φύσις καὶ ζωὴ, ἀνθρωπότης καὶ ἱστορία, κόσμος καὶ σύμπαν, πάντα ταῦτα εἶναι τὸ νοεῖν, ὅπερ νοεῖ ἑαυτό. Πᾶν ὅτι ὑπάρχει, ἢ ἀπειρος ποικιλία τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου, εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ τύποι καὶ ἔργα τοῦ νοεῖν· ὑπάρχει ἄρα μόνον ἡ νόησις καὶ παρ' αὐτὴν ἄλλο οὐδέν. Ἡ δὲ νόησις εἶναι ἐνέργεια, ἣτις πάλιν προὔποθέτει κίνησιν, εἶναι διαλεκτικὴ κίνησις καὶ ἔχει ἀφετηρίαν τὴν ἀπόλυτον ἰδέαν. Ἡ κίνησις τῆς νοήσεως εἶναι ἢ ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας ταύτης ἐξ ἑαυτῆς κατὰ τοὺς νόμους τῆς ὑπερτέρας (ὑπερβατικῆς) Λογικῆς ἢ Μεταφυσικῆς. Ἐκαστον φαινόμενον εἶναι ἔννοια, ἰδέα, ἓν τινι μορφῇ, ποικίλαι δὲ καὶ μυρία μορφαὶ ἐμφαίνουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἰδέαν. Ἀλλ' ἅπασαι αἱ ἰδέαι εἶναι κατ' οὐσίαν ἢ ἑαυτὴν κινουσα καὶ ἀναπτύσσουσα ἰδέα τοῦ εἶναι, ἣτις διέρχεται πάσας τὰς βαθμίδας, διανύει πάντας τοὺς σταθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐλλόγου ἀνάγκης.

Παραπλησίως τῷ Ἐγέλῳ διακρίνει ὁ Belinskij τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον, ὧν ἐκεῖνος μὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ πεπερασμένον οὗτος δὲ εἰς τὸ ἀπειρον¹ καὶ κατ' ἀκολουθίαν διαστέλλει τὸ καθολικὸν καὶ τὸ μερι-

εὐτυχία ἐπὶ τῶν παθημάτων, ἢ ἀγάπη ἐπὶ τοῦ μίσους, ἢ ἰσχὺς ἐπὶ τῆς ἀδυναμίας· πᾶσαι δ' αἱ ἀντιθέσεις μετ' ἀλλήλων ζῶσιν ἓν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ καρδίᾳ.

¹ Γνωρίσματα τοῦ μὲν νοῦ εἶναι ἢ ἀκίνησις καὶ ὁ θάνατος, τοῦ δὲ λόγου ἢ κίνησις καὶ ἢ ζωὴ. Ὁ νοῦς ἀδυνατῶν νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ ἀπόρ-

κόν· τὸ μὲν καθολικὸν εἶναι ἀναγκαῖον καὶ διὰ τοῦτο αἰδίου τὸ δὲ μερικὸν τυχαῖον καὶ διὰ τοῦτο παροδικόν¹. Ἄνευ τοῦ συναισθήματος τοῦ ἀπείρου εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐσωτερικὴ καὶ πνευματικὴ ἐποπτεία. Πᾶσα δὲ λογικότης εἶναι ἀγία, τουτέστιν ἔχει μυστικὴν καὶ ἀπόρητον ὄψιν, ἧς αἰτία εἶναι ἡ προσέγγισις πρὸς τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, πρὸς τὴν θεϊαν ἰδέαν². Ἡ ὁλότης, τὸ ὄλον, εἶναι πάντοτε ἡ ἀποψις, ἀφ' ἧς πρέπει νὰ ἐπισκοπῆται καὶ κρίνηται πᾶν μερικὸν καὶ καθ' ἕκαστον, εἴτε πρόσωπον εἶναι εἴτε τεχνούργημα.

Διεξοδικώτερον διέλαβεν ὁ Belinskij περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῆς Αἰσθητικῆς. Ἡ ἱστορία εἶναι αὐτῷ ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἰδέας, τοῦ πνεύματος· πάντα ζῶσι χάριν τοῦ πνεύματος, ὑπηρετοῦσιν εἰς τὸ πνεῦμα καὶ ἔχουσι δύναμιν μόνον διὰ τοῦ πνεύματος. Ἐκαστος ἀνθρώπος καὶ δὴ ὁ «μέγας ἀνθρώπος» ποιεῖ μόνον ἐκεῖνο, ὅπερ ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ πνεύματος καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν οἰκείων χρόνων· δὲν ποιεῖ τὸ θέλημα αὐτοῦ ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντος αὐτὸν (τοῦ θεοῦ)· καὶ φαντάζεται μὲν ὅτι ἐπιτελεῖ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐπιθυμίας κατ' ἀλήθειαν δ' ὅμως εἶναι ὄργανον ἀνωτέρας βουλήσεως³. Ἡ δὲ τέχνη προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τοῦ πνεύματος καὶ εἶναι «ἄμεσος θεωρία τῆς ἀληθείας, τουτέστι τὸ νοεῖν ἐν εἰκόσιν»· ἔχει σκοπὸν ἑαυτὴν (ἡ τέχνη χάριν τῆς τέχνης) καὶ συνάπτει εἰς ἐνότητα ἰδέαν καὶ μορφήν, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ καλόν. Ὁ ὄργανικὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ συμπτώσει τῶν ἀντιθέσεων τῇ κρατούσῃ ἐπὶ παντὸς γνησίου τεχνουργήματος· ἐνταῦθα τὸ πεπερασμένον καὶ τὸ ἀπείρου, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνάγκη, ἡ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενον δὲν χωρίζονται ἀλλὰ συνά-

ρητα τοῦ ἀπείρου ἀρνεῖται πᾶν ὅτι δὲν εὐρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ πεπερασμένου.

¹ Ἡ συνένωσις τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ μερικοῦ, ἧτις ποιεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ συγκεκριμένου, ἐμφαίνεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ τέχνῃ.

² Ἡ ἀρχὴ τῆς λογικότητος παντὸς φαινομένου εἶναι τὸ ἀναγκαῖον αὐτοῦ, γνῶρισμα δὲ τῆς ἀλογίας τοῦ φαινομένου εἶναι τὸ τυχαῖον αὐτοῦ.

³ Ὁ Belinskij διαγράφει τὸ σχῆμα τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως τῆς παγκοσμίου ἱστορίας συμφωνῶν ὅλως τῷ Ἐγέλω. Ἡ ἀνάπτυξις, λέγει, τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἀδιάλειπτος κίνησις πρὸς τὰ πρόσω, ἄνευ ἐπιστροφῆς. Οἱ δὲ λαοὶ ἕκαστοι διαδραματίζουσι κατὰ σειρὰν τὸ πρόσωπον τοῦ φορέως τοῦ παγκοσμίου πνεύματος, ἕκαστος αὐτῶν δὲν εἶναι ἀφηρημένη ἔννοια ἀλλὰ ζῶσα προσωπικότης, εἶναι σκοπὸς ἑαυτοῦ καὶ ἀναπτύσσεται οὐχὶ μηχανικῶς ἀλλὰ δυναμικῶς, ἧτοι ἐσωτερικῶς, ὄργανικῶς, ὡς τὸ δένδρον ἐκ τοῦ σπόρου. Περὶ τῶν Ῥώσων ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι οἱ νόμιμοι κληρονόμοι τοῦ ὅλου κόσμου, οὐχὶ μόνον τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς.

πτονται εἰς «συγκεκριμένην» ἐνότητα. Αὐταὶ καὶ αἱ τοιαῦται ἀποφάνσεις, σαφεῖς καὶ ἔντονοι, ἔχουσιν ἐγγελικὸν χαρακτῆρα, εἰ καὶ ἀμοιροῦσι τοῦ ὑψηλοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος, ὅπερ διαπνέει τὴν κίνησιν τῶν ἐννοιῶν τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ Ἐγέλου.

Ῥητέον ὅτι ὕστερον ὁ φιλόσοφος ἀπέστη τῆς ῥωμαντικῆς ῥοπῆς καὶ ἐτράπη εἰς τὴν «πραγματικότητα» διαπορούμενος ἂν δύναται ἡ ῥωσικὴ ἱστορία καὶ ἡ τότε κατάστασις νὰ ἐρμηνευθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Τὰ ἐν Ῥωσίᾳ πράγματα καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν φίλων (Bakunin, Herzen) ἤμβλυνον τὸ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν διαφέρον καὶ καθίστων αὐτὸν κατὰ μικρὸν εὐμενῆ πρὸς τὴν γαλλικὴν κοινωνιολογίαν καὶ τὰς πολιτικὰς καινοτομίας. Ἐν τέλει δὲ ἀπαρνεῖται τὴν ἐγγελικὴν καὶ πᾶσαν καθόλου φιλοσοφίαν, προαιρεῖται ἀντὶ τοῦ γερμανικοῦ τὸν γαλλικὸν πολιτισμὸν καὶ φέρεται πρὸς τὴν ἀθεΐαν.

3. Ὁ Μιχαὴλ *Bakunin* διεκρίνεται διὰ τὴν βαθεΐαν διανόησιν καὶ τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπην ἀλλ' εἶχε δύστροπον ἄμα καὶ βίαιον χαρακτῆρα. Νεαρὸς καὶ εὐδόκιμος ἀξιωματικὸς κατέλιπε τὴν θέσιν, ἵνα ἀφοσιωθῆ εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἐτράπη δὲ εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐγένετο ἔνθους ὀπαδὸς τοῦ Ἐγέλου. Μετασχὼν ζωηρῶς εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1848 καθείροχθη καὶ ἐξωρίσθη εἰς Σιβηρίαν, ὅθεν ἐπανελθὼν εἰς Εὐρώπην ἐγένετο ἰδρυτὴς καὶ κήρυξ τῆς ἀναρχίας καὶ ὡς τοιοῦτος εἶναι γνωστός. Ὑποστὰς ἐν τῇ νεότητι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ῥωμαντικοῦ ποιητοῦ *Venewitinov* προσέλαβε διάθεσιν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν καὶ ἐφέρετο εἰς ὑποτύπωσιν ἰδεολογικῶν θεωριῶν. Κατὰ ταύτας ἡ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου ζωὴ τείνει εἰς τὸν θεόν, ἥτις τάσις φανεροῦται ἐν τῇ ἀγάπῃ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τῇ ἐφέσει πρὸς τὴν τελειότητα· εἶναι ἡ τάσις τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον, διότι ὁ θεὸς εἶναι ἡ οὐσία τῆς «ἀνθρωπότητος» καὶ ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ φύσει.

Ὑστερον ὁ *Bakunin* παρορμηθεὶς ὑπὸ τοῦ *Stankevic*¹ ἔμε-

¹ Ὁ Νικόλαος *Stankevic* [πρόφερε *Stankewitsch*] (1813 — 1840) παρίσταται ὁμοφώνως ὑπὸ τῶν συγχρόνων ὡς ἐξαιρετός, ἀγαθὴ καὶ ἐρασμία φυσιογνωμία, δαιμόνιος καὶ ὑπερφυῆς ἀνθρώπος ἀσκήσας μεγάλην ἀλλὰ βραχεΐαν ἔνεκα τοῦ προώρου θανάτου ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸν διανοητικὸν τῆς Ῥωσσίας κόσμον. Τοῦ ὑπερόχου ἀνδρὸς ἔχομεν πλὴν ὀλίγων ποιημάτων καὶ ἀνεκδότων χειρογράφων ἱκανὴν ἀλληλογραφίαν, περὶ ἧς λέγει μετὰ θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ ὁ Λέων Τολστόης. Ἐκ ταύτης καταφαίνεται ὅτι ὁ *Stankevic* ἐφιλοσόφει κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου· ἐνόει πάντα ἐν συναφείᾳ πρὸς μίαν μόνην ἰδέαν, ἧς

λέτησε τὸν Κάντιον καὶ ἀπὸ τούτου ἤχθη εἰς τὸν Fichte. Τῷ δ' ἔτει 1837 ἀναγνοὺς τὸν Ἐγελον μετετέθη εἰς νέαν ψυχικὴν διάθεσιν καὶ εἰσῆλθεν εἰς ἄλλην «δευτέραν ζωὴν». Τείνει ἤδη, ὡς λέγει, εἰς τινα ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν, ἧς βᾶσις θὰ εἶναι αἱ «ἀληθεῖς καὶ ἀκίνητοι ἰδέαι»· πρεσβεύει ὅτι ἡ ψυχὴ δημιουργεῖ ἑαυτῇ ἄλλον ἐξωτερικὸν κόσμον, ἐλεύθερον καὶ σύμφωνον πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ὅστις εἶναι συγχρόνως ὁ θεῖος λόγος. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἀγάπη ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ, τῇ φύσει, ὁρμᾷ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς ἑαυτήν· ἡ φύσις ἄρχεται νὰ λαμβάνῃ συνείδησιν ἑαυτῆς, ἧς αὐτοσυνειδησίας ὄργανον εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ ἐπιμελὴς μελέτη τοῦ Ἐγέλου ἐμποιεῖ τῷ Bakunin τοσαύτην αἰσιοδοξίαν, ὥστε νὰ κηρύττῃ ὅτι δὲν ὑπάρχει κακὸν ἀλλὰ μόνον ἀγαθόν, ὅτι πάντα ἐμφοροῦνται τοῦ πνεύματος καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλο παρὰ τὸ πνεῦμα· τὸ δὲ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀπόλυτος γνῶσις, ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία, ἡ ἀπόλυτος ζωὴ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἀπόλυτος εὐδαιμονία. Πάντα καθίστανται ἔμψυχα καὶ ζῶντα διὰ τοῦ πνεύματος· μόνον δὲ εἰς τὸν νεκρὸν ὀφθαλμὸν φαίνεται ὁ πραγματικὸς κόσμος ὡς νεκρός. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔτι ὁ μὴ προχωρήσας εἰς τὴν συνείδησιν ζῆ ἐν τῇ πραγματικότητι πλὴν ὅτι δὲν ἔχει ἐπίγνωσιν αὐτῆς καὶ ὑπολαμβάνει πᾶν ὡς νεκρόν. *Πᾶν ὅ τι εἶναι πραγματικόν, εἶναι ἔλλογον*¹. Ἡ δὲ πραγματικότης εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ θεοῦ, ὁ χωρίζων ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς πραγματικότητος ἀποχωρίζεται ἀπὸ τοῦ θεοῦ Ἐλλ' ἡ τοιαύτη αἰσιοδοξία δὲν ἀπεικονίζει τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ζωὴν, διότι ὑφίστατο συχνὰ παθήματα καὶ διεξῆγεν ἐσωτερικὸν ἀγῶνα. Καὶ ὅμως οὐδαμῶς ἐφοβεῖτο πεποιθὼς ὅτι ὁ πόνος εἶναι γνῶρισμα τῆς προόδου, σημεῖον τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς, καὶ ὅτι ὅπου εἶναι ἡ ζωὴ ἐκεῖ καὶ ἡ ἀγάπη, ἡ μακαριότης, πᾶν ὠραῖον καὶ ἀληθές². Ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία καθίστατο αὐτῷ νέα

ἔξω οὐδεμία ὑπάρχει ζωὴ· ἐζήτει πανταχοῦ ἐν τῇ ἐποπτεία, ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ, μόνον τὴν ἔννοιαν, τὴν ἰδέαν, τὸ πνεῦμα «Ἡ πραγματικότης, λέγει, κατὰ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ὑπαρξιν εἶναι τι τυχαῖον, κατὰ δὲ τὴν ἀληθῆ οὐσίαν εἶναι λόγος, πνεῦμα». Ἡ θεότης ἔρχεται εἰς τελείαν φανέρωσιν καὶ γίνεται συγκεκριμένη μόνον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· ἡ δὲ φύσις ὅλη εἶναι ἀπλῶς ἡ ὁδὸς τοῦ θεοῦ πρὸς ἑαυτόν, ὁ ναὸς τοῦ ἀναμενομένου θεοῦ. Ῥητέον ὅτι ὁ εὐγενὴς καὶ λεπτὸς φιλόσοφος παρέμεινε μέχρι τέλους τοῦ βραχυτάτου βίου ἰδεολόγος καὶ ὑψηλόφρων.

¹ Τοὺς λόγους τούτους τοῦ Ἐγέλου μεταχειρίζεται ὁ Bakunin ἐν τῇ ἔννοιᾳ τῆς ἄκρας αἰσιοδοξίας.

² «Ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐν τῇ ζωῇ, πάντα εἶναι, λέγει, ὠραῖα· καὶ αὐτὰ τὰ δεινὰ καὶ οἱ πόνοι εἶναι ἀναγκαῖοι ὡς καθαρμὸς τοῦ πνεύματος, ὡς μετάβασις ἀπὸ τοῦ σκότους εἰς τὸ φῶς».

θηροσκεία καὶ οὐδὲν παράδοξον ὅτι πάντα τὰ ζητήματα τῆς ἰδίας ζωῆς ἔλυε κατὰ τὰς ἀπόψεις τῆς φιλοσοφίας ἐκείνης. Ἐπόμενος δὲ ταύτη καταπολεμῆι τὰς ἀφηρημένας ἀπόψεις, τὰ «φαντάσματα» καὶ τὰ «ὄνειρα» καὶ ἀπαιτεῖ ἐν πᾶσι τὴν πρὸς τὴν πραγματικότητα διαλλαγήν, ἧς κυριωτάτους ἀποφαίνει προστάτας τὸν Ἑγελον καὶ τὸν Göthe. Ὡσαύτως ἐλέγχει σφοδρῶς τὸν γαλλικὸν διαφωτισμὸν τοῦ 18ου αἰῶνος τὸν συνάπτοντα τὴν ἀθεϊκὴν μετὰ τῆς φιλελευθέρως τάσεως, παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν πρέπει νὰ ἀποβῆ ἄθεος καὶ ἀναρχικὴ, διότι οὐσία καὶ ἐνέργεια αὐτῆς εἶναι ἡ ζήτησις τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἐλλόγου τάξεως. Ἡ φιλοσοφία θηρεῖει τὴν γνῶσιν τῆς «πραγματικῆς ἀληθείας» καὶ τῆς «ἀληθοῦς πραγματικότητος», τουτέστι τὴν ἐνότητα τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου· διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀχώριστος καὶ ἔλλογος ἐνότης τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ μερικοῦ, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, τοῦ ἀπλοῦ καὶ τοῦ ποικίλου¹.

Ἡ εἰς Γερμανίαν ἀποδημία ἔδωκε τῷ Bakunin ἀφορμὴν εἰς νέαν ζωὴν καὶ ἐπλήρωσε πολλῶν ἐτῶν ὄνειρα. Αἱ ἐκεῖθεν ἐπιστολαὶ μαρτυροῦσιν ὅτι ἐπερρώσθη ἡ μυστικὴ αὐτοῦ διάθεσις, ὥστε νὰ γνωματεύῃ ὅτι ἔργον καὶ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἄρσις τοῦ πεπερασμένου ἐγὼ ἐν τῇ ἀπείρῳ οὐσίᾳ. Αἱ ἐσωτερικαὶ ἀντιφάσεις, ἐν αἷς ὁ ἄνθρωπος ὡς πεπερασμένον ὄν εὐρίσκειται, πρέπει νὰ ἀρῶσιν ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τοῦ ἀπείρου. Ἐπιτυγχάνεται δὲ ἡ ἄρσις διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτόν, ἣτις ποιεῖ μὲν τὴν μεγίστην ἀλγηδόνα ἀλλ' ἅμα καὶ τὴν ὑψίστην εὐδαιμονίαν. Ὑπερτάτη τοῦ ἀνθρώπου ἀποστολὴ εἶναι νὰ καταστήσῃ συνειδητὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ περιεχόμενον τὸν ἴδιον δαίμονα, τὸν ἔνδον λανθάνοντα θεόν².

Πλὴν ὅμως δὲν ἐνέμεινεν ἐπὶ πολὺ ὁ φιλόσοφος ἐν τῇ μυστικῇ τάσει, διότι ὑποστάς, ὡς φαίνεται, τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀριστερῶν ἐγγελικῶν ἐτράπη ἐπὶ τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὴν «φιλοσοφίαν τῆς δράσεως». Τὴν ζωὴν θεωρεῖ ὡς εὐτυχίαν ἀλλ' ἅμα βλέπει αὐτὴν περιβαλλομένην ὑπὸ ἀμαυρῶν νεφῶν καὶ πληρουμένην ἰσχυρῶν ἀντιφάσεων διαλυομένων ἐν ὑπερτέρῳ ἁρμονίᾳ, τῇ ἁρμονίᾳ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐτυχίας. Καὶ ὕστερον δ' ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἐνέργεια, ἀληθινὴ δ' ἐνέργεια εἶναι δυνατὴ μόνον ὅπου ὑπάρχουσι πραγματικαὶ

¹ Ἡ φιλοσοφία χωρεῖ ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τυχαίας ποικιλίας εἰς τὴν ἐνότητα τῆς καθολικῆς καὶ ἀναγκαίας ἀρχῆς· ἀναζητεῖ τὸ καθόλου ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους φαινομένοις.

² Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ 1842 ὁ Bakunin γράφει περὶ ἀδιασείστου πίστεως αὐτοῦ εἰς τὴν προσωπικὴν τῆς ψυχῆς ἀθανασίαν.

ἀντιθέσεις καὶ ἐμπόδια. Τὴν πρὸς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τροπὴν τοῦ Bakunin μαρτυροῦσιν ἤδη αἱ τε ἄλλαι ἐνέργειαι καὶ σχέσεις αὐτοῦ καὶ τὸ ἐν τοῖς «Γερμανικοῖς Χρονικοῖς» καταχωρισθὲν ἄρθρον τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ ἀντίδρασις ἐν Γερμανίᾳ». Καὶ παραμένει μὲν ὁ ἀνὴρ εἰσέτι ὁπαδὸς καὶ θαυμαστὴς τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας¹, ἧς ἐξαίρει τὴν περὶ ἀντιθέσεως θεωρίαν· διαφέρεται δ' ὅμως κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸ θετικὸν καὶ τὸ ἀρνητικὸν στοιχεῖον τῆς ἀντιθέσεως δὲν θεωρεῖ ὡς ἰσοδύναμα καὶ ἰσάξια ἀλλὰ προσνέμει τὰ πρωτεῖα εἰς τὸ ἀρνητικὸν καὶ ἐγκωμιάζει τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀφανισμοῦ. Ἐπὶ τούτοις παρατηρεῖ ὅτι ἡ τοῦ Ἐγγέλου φιλοσοφία ἀπαιτεῖ «νέον πρακτικὸν κόσμον», ὅστις δὲν θὰ ἀναγνωρίζῃ πλέον ἐτοιμοὺς θεωρίας ἀλλὰ μόνον ἀρχέγονον ἐνέργειαν τοῦ πρακτικοῦ αὐτονόμου πνεύματος. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὁ Bakunin χωρεῖ πέρα καὶ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος καὶ τίθεται ἐπέκεινα τῶν ὁρίων πάσης φιλοσοφίας καὶ πάσης καθόλου θεωρίας· ἐνσαρκοῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀρνήσεως καὶ κηρύττει αὐτὴν ὡς κύριον ὄρον πάσης ζωῆς. Ἀπορραπίζει λοιπὸν πᾶσαν θεολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ὡς ψεῦδος καὶ ὑπολαμβάνει ὡς ἀλήθειαν μόνον τὴν δρᾶσιν, αὐτὴν τὴν ζωὴν· ἀφοσιοῦται τέλος εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ τὸν οὐδενισμόν παλαίων κατὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, κατὰ παντὸς πολιτισμοῦ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τῆς πίστεως θεοῦ.

4. Τὴν θεωρίαν τοῦ Ἐγγέλου ἐφήρμοσαν οἱ σλαυόφιλοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σλαύων, μάλιστα δὲ τῶν Ῥώσων, καὶ ἐμόρφωσαν ἰδιάζουσαν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Τοιαύτην μέθοδον μετῆλθον ὁ ἰδρυτὴς τῆς σλαυοφιλίας Kireevskij (1806—1856), ὁ Chomjakov (1804—1860), προβιβαστὴς τῶν διδαγμάτων ἐκείνου, ὁ Aksakov (1817—1860), ὁ Samarin (1819—1876), ὧν τὰ ἔργα ἐξεδόθησαν πάντα. Ὁ Ivan Kireevskij, μαθητὴς καὶ γνώριμος τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἀνομολογεῖ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα καὶ διάδοσιν τῶν ἀρχῶν τοῦ διδασκάλου ἐξαίρει δὲ ὡς ἔχουσιν διηνεκῆ ἀξίαν τὴν διάκρισιν νοῦ καὶ λόγου καὶ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ συγκεκριμένου ὄλου. Ἄλλ' ὡς ὅλον ὅμως ἀποκρούει τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ γενικῶς ἀπορρίπτει τὴν ἐσπερίαν διανόησιν ὡς ἀφηρημένην. Ἄντ' αὐτῆς δὲ θέλει νὰ συγκροτήσῃ ἰδίαν τινά, ῥωσσικὴν, φιλοσοφίαν στηριζομένην οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῆς νοήσεως ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς συναισθήσεως καὶ τῆς βουλήσεως, ἐπὶ τῆς καρδίας καὶ τῆς πίστεως. Πλὴν ὅμως τοιαύτην νέαν φιλοσοφίαν

¹ Τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγγέλου θεωρεῖ ὁ Bakunin ὡς τὴν «ἀκροτάτην κορυφὴν τῆς μορφώσεως», πλὴν οὐχὶ πάσης μορφώσεως ἀλλὰ μόνον τῆς «μονομεροῦς θεωρητικῆς μορφώσεως».

ὑπεδήλωσε μὲν ἀλλ' ἀτυχῶς δὲν ἀνέπτυξε· λέγομεν ἀτυχῶς, διότι αἱ ὑποδηλώσεις ἐνέχουσι πολὺ τὸ διαφέρον καὶ ἀξιόλογον¹.

5. Ὁ Ἀλέξ. *Chomjakou* καίπερ ὁμολογούμενος ὡς ὁ σφοδρότατος τῶν ἐν Μόσχᾳ ἀντιπάλων² τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου³ ὁμως ἐφαρμόζει τὴν μέθοδον ἢ, ἀκριβέστερον εἶπειν, τὰ σχήματα αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἀρχηγόνου ἐνότητος παράγει τὴν ἑτέραν ἀντίθεσιν (τὴν ἀρχὴν τῆς δυνάμεως) εἶτα δὲ τὴν ἄλλην (τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας) καὶ θέτει ὑπὲρ ἀμφοτέρων τὴν πάντα συνάπτουσαν ἐνότητα τῆς ἀγάπης. Μεταχειρίζεται δὲ μέγαν ἀριθμὸν ἀντιθέσεων ἐν τῇ διανοήσει καὶ ἀποφαίνει τὴν ἱστορίαν ὡς κίνησιν ἀντιθέσεων. Καὶ παραδέχεται μὲν μετὰ τοῦ Ἐγέλου τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν τῶν ἐννοιῶν ἀλλ' ἐκδέχεται τὴν διαλεκτικὴν κατὰ διάφορον τρόπον· διότι ἀρνεῖται τὴν σύνθεσιν τῶν ἀντιθέσεων καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀσπάζεται τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἑτέρας καὶ τὸν ἀφανισμόν τῆς ἄλλης ἀντιθέσεως⁴.

6. Ὁ Κωνσταντῖνος *Aksakov*, ἀνήκων εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν ὄμιλον τοῦ Stankevic, ἦτο θαυμαστῆς τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐγένετο μεταφράστης τοῦ Schiller καὶ τοῦ Göthe. Θερμὸς ἐγγελικὸς καὶ ἐνθους σλαυόφιλος ἐπίστευεν ὅτι οἱ ἐπίγονοι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου δὲν ἦσαν ἀξιοὶ καὶ ὅτι ὁ ὄψοσικὸς λαὸς ἦτο προωρισμένος νὰ

¹ Πλὴν τοῦ Kireevskij ἠκροῶντο ἐν Βερολίῳ τοῦ Ἐγέλου πολλοὶ Ῥῶσοι ὑπότροφοι τῆς κυβερνήσεως· τούτων σπουδαιότατοι εἶναι ὁ Πέτρος Redkin (1808—1891) καὶ ὁ Κωνστ. Nenolin (1806—1855). Ὁ πρῶτος ἐγένετο εὐδοκιμώτατος καθηγητῆς τοῦ πανεπιστημίου καὶ θερμὸς ὑπέρμαχος τῶν θεωριῶν τοῦ διδασκάλου· ἐξέδωκε σειρὰν μαθημάτων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐξ ἀρχῆς μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐπτάτομον ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου κατὰ τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἐγέλου. Ὁ δὲ Nenolin, καθηγητῆς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Κιέβου καὶ ὕστερον τῆς Πετροπόλεως, συνέγραψε δίτομον νομικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν, ἐν ἣ φαίνεται ἡ μεγάλη ἐπίδρασις τοῦ Ἐγέλου.

² Εἰρήσθω ὅτι ὁ Chomjakov ἀντετίθετο μὲν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου ἀλλὰ σφόδρα ἐτίμα αὐτὸν ὡς ἀνελθόντα εἰς τὴν ὑπερτάτην βαθμίδα τῆς φιλοσόφου διανοήσεως.

³ Ὁ ἀνὴρ μέμφεται (μομφὴν οὐχὶ ὅλως δεδικαιολογημένην) τὴν θεωρίαν τοῦ Ἐγέλου ὡς οὖσαν μορφὴν τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὡς ἔχουσαν «ἀφρημένην μέθοδον», ὡς ἀναλύουσιν μόνον καὶ μὴ προβαίνουσιν εἰς σύνθεσιν, ὡς καταλήγουσαν εἰς ψιλὴν ἄρνησιν. Ὡσαύτως παρατηρεῖ ὅτι ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἐγέλου δὲν συνάγεται λογικῶς οὔτε ἡ προσωπικότης οὔτε ἡ ὑπερβατικότης τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι ἡ μετάβασις ἐκ τῆς ἐννοίας εἰς τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀδύνατος.

⁴ Ἐνίοτε μόνον, ὡσάκις ὑπεμφαίνει τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μέλλοντος, ὑπάγει ἀμφοτέρων τὰς ἀνταγωνιζομένας ἀρχὰς εἰς τρίτην ὑπερτέραν· οὕτως ὑπάγει τὸν καθολικισμόν καὶ τὸν προτεσταντισμόν εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὀρθοδοξίαν.

κατανοήση τὴν διδασκαλίαν ἐκείνου. Ἐμελέτησε δὲ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου ἐν στενῇ ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τοῦ φίλου Samarin καὶ τῷ 1846 ἐξέδωκε τὴν διδακτορικὴν διατριβήν, ἣς ὑπόθεσις ἦτο ἡ θέσις τοῦ Lomposon ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ῥωσικῆς γραμματείας καὶ τῆς ῥωσικῆς γλώσσης. Ἐνταῦθα θεωρεῖ τὴν ἀνάπτυξιν ὡς μετάβασιν τοῦ καθολικοῦ εἰς τὰ ἐπιμέρους φαινόμενα, ἐν οἷς ἐκεῖνο ἀπόλλυται ἅμα καὶ διατηρεῖται ¹. Καθολικὸν καὶ φαινόμενα εἶναι μόνον φάσεις ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἣν ἐκεῖνο λαμβάνει ἐν τούτοις συγκεκριμένην ὑπαρξιν. Ἡ ἀνάπτυξις πάλιν τελεῖται κατὰ τὴν μέθοδον τῆς διπλῆς ἀρνήσεως, κατὰ δὲ τὸν νόμον ἐκείνης κατασκευάζεται τὸ σχῆμα τῆς ῥωσικῆς καὶ πάσης ἄλλης ἱστορίας ὡς πνευματικῆς κινήσεως ². Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ πραγματείᾳ, ἐν ἣ καὶ τῆς γλώσσης ἡ φύσις ἐπιμελῶς ἐξετάζεται ³, διαλάμπουσιν ἄλλα τε πολλὰ καὶ μάλιστα καλολογικὰ διανοήματα ἐγγελικά.

Καὶ ὅμως καὶ ὁ Aksakon, ὅπως τοσοῦτοι ἄλλοι, ἀπηνήθη ὕστερον κατὰ μικρὸν τὸν Ἐγελον καὶ τὴν φιλοσοφίαν καθόλου. Ἡ φιλοσοφία ἦτο αὐτῷ ἐξ ἀρχῆς ὡς ὄργανον καὶ μέσον πρὸς θεραπείαν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς σλαυοφιλίας. Εὐθύς δ' ὡς ἐφάνη ἐκ τῶν μακρῶν μετὰ τοῦ Chomjakon συζητήσεων ὅτι δὲν ἦτο ὄργανον ἐπαρκὲς καὶ πρόσφορον, ἐγκατελείφθη ἀνευδοιάστως κατὰ τὴν ῥητὴν αὐτοῦ ὁμολογίαν ⁴. Ὑπὲρ τὴν φιλοσοφίαν εἶδεν ἰσταμένην τὴν ζωὴν καὶ ὑπὲρ τὴν θεωρίαν τὴν «πρᾶξιν» ⁵. Καὶ ἂν μὴ ἤθελε νὰ ὁμολογήσῃ ὡς μὴ ἀληθῆ τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν ⁶, ὅμως εὐρίσκετο τῷ ὄντι μετ' ἀναμφι-

¹ Τὰ φαινόμενα εἶναι φαινόμενα τοῦ καθολικοῦ, τὸ δὲ καθολικὸν δύναται νὰ φαίνεται ὅταν ἄρῃ ἑαυτὸ ὡς καθολικόν· ἀμφοτέρωθεν ἄρα εἶναι ἀπ' ἀλλήλων ἀχώριστα.

² Ἡ ἀρνήσις τῆς ὑποστάσεως τοῦ ῥωσικοῦ λαοῦ συνετελέσθη, λέγει, διὰ τοῦ Πέτρου τοῦ μεγάλου καὶ ἐν αὐτῷ διατείνεται δὲ ὅτι οὐδεὶς ἄλλος λαὸς ἔχει τόσην καθολικὴν καὶ κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα, ὅσην ὁ ῥωσικός.

³ Ἡ γλῶσσα εἶναι κατὰ τὸν Aksakon θαυμαστὸν καὶ περίεργον φαινόμενον, ἐν ᾧ ὁ ὅλος κόσμος ἀποκαλύπτεται κατ' ἄλλην μορφήν καὶ φανεροῦται ἢ ὑπὲρ τὴν φύσιν ὑπεροχὴ τοῦ πνεύματος. Ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἀπλῶς σημεῖον ἀλλ' ἔχει αὐτὴ συγκεκριμένην ὑπαρξιν καὶ ἐκφράζει τὴν συγκεκριμένην ὑπαρξιν τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ψιλὸν ὄργανον καὶ μέσον ἀλλ' ἀπαραίτητον στοιχεῖον καὶ ἀναγκαῖον παρακολούθημα τῆς διανοίας, οἶονεὶ τὸ σῶμα αὐτῆς.

⁴ Αὐτὸς ὁ Aksakon λέγει ὅτι «ἐθυσίασε τὴν φιλοσοφίαν» ὡς μὴ ὑποστηρίζουσαν «τὸ μέγα ἔργον, εἰς ὃ ἐπεθύμει δι' ἐκείνης νὰ ὑπηρετήσῃ».

⁵ Πρᾶξιν ἐνόει οὐχὶ τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνιολογικὴν ἐνέργειαν, καθὰ οἱ ἀριστερίζοντες ἐγγελικοί, ἀλλὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν.

⁶ Ὁ Aksakon ἀπέφαινεν ἤδη τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου οὐχὶ ὡς τὴν

λέκτου εὐλαβείας μακρὰν αὐτῆς. Ἀντὶ τῆς φιλοσοφίας ἀπεδέχετο ἤδη τὴν θρησκείαν, ἀντὶ τῆς γνώσεως τὴν πίστιν.

7. Φίλος τούτου καὶ συνεργάτης ἀλλ' ἦττον ζωηρὸς καὶ ἐνθουσιώδης ἦτο ὁ *J. Samarin*. Καὶ οὗτος «τὸ πρόβλημα τοῦ παρόντος» ἔθετεν τὸ μὲν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, δι' ἧς προσεδόκα τῆς Ῥωσσίας τὴν ἐπικράτησιν, τὸ δ' ἐν τῇ ἐλληνικῇ ὀρθοδοξίᾳ, ἧς τὴν τύχην ἐξήρτα ἐκ τῆς τύχης τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας¹. Ὡσαύτως δ' ἐχώρησε περαιτέρω τοῦ Ἐγέλου, «ὑπερενίκησεν» αὐτὸν διὰ τῶν αὐτῶν ἀκριβῶς ὄπλων—ὡς εἶπεν ὁ νεώτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ—ἀτινα ἐκεῖνος ἐνεχείρισε. Τοιαῦτα δ' εἶναι αἱ ἐσωτερικαὶ ἀντιφάσεις, ἃς τὸ ὄξυνθὲν ἐν τῇ ἐγγελικῇ Σχολῇ πνευματικὸν ὄμμα τοῦ Samarin διέκρινεν. Ἀλλὰ κυρίως ἀπεμάκρυνεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ μεγάλου συστήματος ἢ ἐπίγνωσις ὅτι τοῦτο ἀπέκλινεν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Κατέλιπε λοιπὸν τὴν ἐγγελικὴν καὶ πᾶσαν ἄλλην φιλοσοφίαν καὶ ἀφωσιώθη εἰς τὴν πίστιν².

8. Εἰς τοὺς Ἐγγελικοὺς καταλέγεται πλὴν ἄλλων καὶ ὁ *T. Grapousskij* (1813—1857) γενόμενος καθηγητῆς τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Μόσχας καὶ ἀσχήσας ἐπὶ τινα χρόνον μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὸν διανοητικὸν βίον τῆς Ῥωσσίας. Ἡ κυριωτάτη ἔννοια, ἣν οὗτος ἠρύσατο ἐκ τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἡ τοῦ κράτους τῆς κανονικότητος καὶ τῆς ἀνάγκης (οὐχὶ τῆς τύχης) ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων³. Ὁ δ' ἐν τῷ αὐτῷ πανεπιστημίῳ διαπρεπὴς φιλόλογος Δημήτριος *Krukov* (1809—1845) ἦτο ἐνθους ἐγγελικός. Ἐν Μόσχᾳ ὡσαύ-

τελευταίαν καὶ τελείαν ἀλήθειαν ἀλλ', οὕτως εἶπειν, ὡς «προτελευταίαν», ἀτελῆ καὶ διεστραμμένην πως ἀλήθειαν· πάντως δὲν ἔλεγεν αὐτὴν ἀναλήθη.

¹ Ὁ Samarin καὶ ὁ Aksakov ἐφιλοπόνησαν τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ ῥωστικοῦ πνεύματος» δεικνύοντες ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ὀρθοδοξία ὡς ὑπερτέρα βαθμὶς ἀναπτύξεως ἀντιτάσσεται πρὸς τὰ «μονομερῆ» τῆς Ἑσπερίας δόγματα, τὸν καθολικισμὸν καὶ τὸν προτεσταντισμὸν. Ἡ ἐκκλησία κατὰ τούτους ἀναπτύσσεται καὶ ποιεῖ συνειδητὴν ἀεὶ ἐκ νέου τὴν αἰδίου καὶ ἀνεξάντλητον ἀλήθειαν, ἣν κέκτηται.

² Ὑστερον δέ, καὶ ἂν μὴ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅμως ἀνωμολόγει τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς, τὴν ἀξίαν τῆς γερμανικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐγγελικῆς ἰδεοκρατίας.

³ Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἠκολούθει τῷ Ἐγέλῳ. Οὕτως ἠρμίνευε τὸν νέον πλατωνισμὸν κατὰ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἐκεῖνου· ἐχαρακτήριζε τὸν μέσον αἰῶνα ὡς αἰῶνα τῆς τάσεως πρὸς ἀφηρημένους σκοπούς· ἐθεώρει τὴν ἱστορίαν τοῦ μέσου αἰῶνος ὡς ἀγῶνα τῆς αὐτοκρατορικῆς καὶ τῆς παπικῆς δυνάμεως.

τως ἐδίδαξαν ἐπιφανεῖς καθηγηταὶ τῆς ἱστορίας ὁ *S. Soloujev* (1820—1879) καὶ *F. Buslaev* (1818—1897) ὑποστάντες ἐν τοῖς νεανικοῖς χρόνοις τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐγγελισμοῦ. Παραπλησίαν ἐπίδρασιν ὑπέστη καὶ ὁ ἐν Πετροπόλει καθηγητὴς *M. Kastorskij* (1809—1866).

Ὁ *Gogockij* (1819—1876), καθηγητὴς ἐν Κιέβῳ¹, ἐνέκρινε τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ Ἐγέλου, τὴν λογικὴν ὄντολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἠσπάζετο τὴν φαινομενολογίαν, τὴν αἰσθητικὴν καὶ τὴν λογικὴν. Ὁ δὲ *Debolskij* ἤρξατο μὲν ὡς ἐγγελικὸς διὰ τῆς συγγραφῆς «Περὶ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου» (1872), ἐνθα δεικνύει τὰ ὅρια τῆς τυπικῆς καὶ λογικῆς μεθόδου ἀλλ' ἐν τοῖς ὕστερον ἔργοις² ἐπεχείρησε νὰ προβῆ πέρα τοῦ ἐγγελισμοῦ³. Καὶ ἄλλοι δὲ πολλοὶ περὶ ἰδίους τῆς ἐπιστήμης κλάδους ἀσχολούμενοι ἐμνήθησαν καὶ ἐθαύμαζον τὰς θεωρίας τοῦ Ἐγέλου. Εἰς τούτους ἀνήκει ὁ Ἀλέξανδρος (ἀδελφὸς τοῦ Μιχαήλ) *Bakunin* (1821—1908), καθηγητὴς τῆς νομικῆς, ὁ εὐδοκιμώτατος μαθηματικὸς *Kotelnikov* (1809—1879), ὁ νομικὸς *A. Gradovskij* (1841—1889), ὁ ἱστορικὸς *M. Stasjulevic* (1826—1911) καὶ ἄλλοι.

9. Ἡ τοῦ Ἐγέλου φιλοσοφία ἐξετάθη, ὡς εἴρηται, κατὰ μικρὸν καὶ εἰς ἄλλα πεδία τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας. Οὕτως ὁ ποιητὴς καὶ μυθιστοριογράφος *Turgenev*⁴ ἦτο ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ ἐγγελικὸς καὶ ἀφωσιωμένος μαθητὴς τῆς ἐν Βερολίνῳ Σχολῆς⁵. Καὶ ἐν τοῖς ὕστερον δὲ χρόνοις, ὅτε προσήγγισε πρὸς τὸν Schopenhauer καὶ τὴν θετικὴν

¹ Οὗτος ἦτο συγγραφεὺς φιλοσοφικῶν ἱστορικῶν ἔργων καὶ μάλιστα εὐστόχου ἐκθέσεως τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἔτι δὲ φιλοσοφικοῦ λεξικοῦ.

² Ταῦτα ἐπιγράφονται «Φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος», 1880.—«Φιλοσοφία τῆς φαινομενολογικῆς τυποκρατίας», 1892 καὶ 1895.—«Περὶ τοῦ ἀκροτάτου ἀγαθοῦ», (1886) οἷς προστεθήτωσαν σπουδαῖα ἄρθρα ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Brockhaus—Efrons.

³ Μνημονευτέον τέλος ὡς οὐ μικρὸν ἐπίτευγμα τοῦ Debolskij ἡ εἰς τὴν ῥωσικὴν μετάφρασιν τῆς μεγάλης Λογικῆς τοῦ Ἐγέλου.

⁴ Ὁ Ἴω. Τουργένιεφ (1818—1883) ἐσπούδασεν ἐν Μονάχῳ καὶ ὕστερον ἐν Βερολίνῳ, ἐνθα ἠκροάσατο τοῦ Ranke καὶ τοῦ Böckh καὶ ἐγένετο οἰκεῖος τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας.

⁵ Οἱ ἐν Βερολίνῳ καὶ Ῥώμῃ Ῥῶσοι ἐγγελικοί, οὓς ὁ Turgenev ἐγνώρισε, παρώρμησαν ἵνα τραπῆ εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Οὗτος ἐπανελθὼν εἰς Ῥωσίαν ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Πετροπόλεως. Ἡ δὲ διδακτορικὴ ἐργασία ἐξαίρει τὴν διαλεκτικὴν κίνησιν τοῦ πνεύματος καὶ ἐμφαίνει ἐναργῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἐγέλου. Ἀλλὰ μετὰ τινα χρόνον ἀπεφάσισεν ὁ ἀνὴρ νὰ ἀσχοληθῆ περὶ τὴν ποίησιν.

φιλοσοφίαν, παρέμεινε τοῦλάχιστον ἐν τῇ Αἰσθητικῇ ἐγγελικός¹. Ὁ δὲ πολὺς *Dostojevskij*² καίπερ μὴ ὢν φίλος τῆς ἔσπερας εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας ἠσχολήθη πολλάκις ἐν πολλαῖς τοῦ βίου περιόδοις περὶ τὸν Ἑγελον, οὗ τὰ ἔργα ἐζήτει ἐπιμόνως παρὰ τῶν οἰκείων γράφων ἐκ τῆς Σιβηρίας ὅπου ἦτο ἐξωρισμένος. Τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ φιλοσόφου ἀνευρίσκομεν εὐχερῶς ἐν πολλοῖς νοήμασι τοῦ διαπρεποῦς τούτου μυθιστοριογράφου³. Καὶ ὁ ποιητὴς καὶ κριτικὸς Ἀπόλλων *Grigorjev* (1822—1864) ὑπέστη ἐν τῇ νεότητι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑγέλου⁴ καὶ ὕστερον δ' ἐν τοῖς ἄρθροις αὐτοῦ μνημονεύει τοῦ φιλοσόφου παρατηρῶν πολλάκις ὅτι ὁ Schelling ἐχώρησε περαιτέρω τῆς καθαρᾶς λογικῆς ἀπόψεως ἐκείνου. Ὡσαύτως ἐν τοῖς λυρικοῖς ποιήμασι τοῦ *Tzutcev*, ἀκολουθοῦντος κυρίως τῷ Schelling, ἀπαντῶσιν ἔννοιαι ἐγγελικαί. Οὐχ ἦττον καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς ποιηταί, ὡς ὁ Ἀνδρέας *Belyj*, ὁ Ἀλέξανδρος *Blok*, ὁ Βόρις *Pasternak*, ὁ *Majakovskij*, οὐ μόνον μνημονεύουσι τοῦ Ἑγέλου ἀλλὰ καὶ παρέμπουσιν εἰς αὐτόν.

10. Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος ἐκράτει ἐν Ῥωσσίᾳ πνευματικὴ ἀκοσμία καὶ ἐσόβει ἡ ἄρνησις τῆς ἔννοιᾶς τῆς τάξεως τῆς ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῷ βίῳ ἡ φιλοσοφία παρημελεῖτο ἢ ἐσκώπτετο. Ἀντίδρασιν κατὰ τῆς τοιαύτης ἀφιλοσόφου τάξεως ἐποίησαν ἱκανοὶ καὶ δὴ καὶ ἐγγελικοὶ εἰς τούτους ἀνήκουσιν ὁ Cicerin (1828—1903), ὁ Strachon, (1828—1896), ὁ Bakunin (1820—1900). Ὁ Βόρις *Cicerin*⁴ ἐκ τῶν λογιωτάτων καὶ σπουδαιοτάτων Ῥώσων τοῦ κατ' αὐτόν αἰῶνος⁵ ᾧ κειώθη πρωίμως πρὸς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐπειράθη

¹ Οὗτος πρὸς ἄλλοις ἔταπτε τὴν τέχνην ὑπὲρ τὴν ζωὴν καὶ παρετήρει ὅτι «μόνον εὐήθεις σχολαστικοὶ ἢ ἀσυνείδητοι φλύαροι λέγουσι περὶ τῆς τέχνης ὡς μιμήσεως τῆς φύσεως».

² Ὁ Θεόδωρος Δοστογιέβσκης ἐγεννήθη ἐν Μόσχᾳ τῷ 1822 καὶ μετὰ βίον περιπετειώδη ἐτελεύτησεν ἐν Πετροπόλει τῷ 1881. Ἐγένετο ὑπέροχος ποιητὴς καὶ μυθιστοριογράφος, οὗ τὰ ἔργα διακρίνει βαθύτης παρατηρήσεως καὶ μεγάλη περιπάθεια.

³ Ὁ Δοστογιέβσκης δὲν ὀκνεῖ ἐν ἱμιλίᾳ μετὰ προσφιλοῦς γυναικὸς νὰ συζητῇ περὶ τῆς «πραγματικότητος τῶν ἐννοιῶν» καθ' Ἑγελον.

⁴ Πρόφερε *Tschitscherin*.

⁵ Ὁ ἀνὴρ ἦτο ἐπιφανὴς ἱστορικὸς τοῦ δικαίου καὶ ἐδίδαξεν αὐτὸ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Μόσχας. Αἱ πολυάριθμοι τούτου πολιτικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ συγγραφαὶ ἔχουσι μεγάλην ἀξίαν καὶ διακρίνονται κατὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν κριτικὴν ὀξύτητα. Τὰ κυριώτατα φιλοσοφικὰ αὐτοῦ ἔργα εἶναι τὰ ἐξῆς: «Φίλο-

νά βελτιώση αὐτήν¹, γνωματεύει δὲ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ καθόλου ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία εἶναι «ἀσφαλὲς κέρδος τῆς ἐπιστήμης». Ἀποφαίνει ὡς γνησίαν φιλοσοφίαν μόνον τὴν ὀρθολογικὴν καὶ θεωρεῖ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου ὡς τοιαύτην καὶ δὴ ὡς «ἀπόλυτον ὀρθολογισμόν»². Ὁ δὲ ὀρθολογισμὸς οὐδαμῶς ἀποκλείει τὴν ἐμπειρικὴν ἀποψιν, εἰάν μόνον αὕτη μὴ ἀξιοῖ τὴν καθολικὴν ἐπικράτησιν³. Ὁ λόγος πραγματοποιῆται ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ, ἣν πραγμάτων ἀνερευνᾷ ἡ ἐπιστήμη. Αὕτη δὲ δύναται νὰ ἀνεύρη τοὺς καθολικὸν κῆρος ἔχοντας νόμους, εἰάν περιορισθῇ ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ καὶ μὴ ἀνιχνεύσῃ τὰς ἐκ τῶν προτέρων ἀρχὰς τοῦ λόγου. Ἡ δὲ παραγωγή τοῦ συστήματος τῶν κατηγοριῶν εἶναι ἔργον τῆς Διαλεκτικῆς, ἣτις εἶναι ἡ βᾶσις τῆς φιλοσοφίας⁴.

Ἐν τῇ διαλεκτικῇ ὁ λόγος κατανοεῖ ἑαυτόν, διασαφεῖ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχὰς καὶ νόμους. Ἀλλ' ἡ διαλεκτικὴ πορεία τοῦ λόγου ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου διδαχθεῖσα δὲν τυγχάνει κατὰ πάντα ἀποδοχῆς παρὰ τοῦ Τσιτσέρην⁵, ὅστις ἀντὶ τοῦ τριαδικοῦ εἰσάγει τὸν τετραδικὸν ὄρθισμόν. Ὁρμᾶται δηλαδὴ ἀπὸ τῆς ἀρχηγόνου ἀντιθέσεως τῆς ἐνότητος καὶ τῆς πολλότητος, αἶρει δὲ αὐτὴν διττῶς, ἢ διὰ τῆς σχέσεως αὐτῶν ἢ διὰ τῆς συνδέσεως. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο, ὅπερ ἐφαρμόζει τὰς μεθοδικὰς ἀρχὰς τῆς ἀναλύσεως καὶ τῆς συνθέσεως, διεξάγει τὸ ὅλον σύστημα. Καὶ ἄλλην δ' ἔτι ἐπάγεται οὐχὶ ὀλιγώτερον σπουδαίαν μεταβολήν·

σοφία καὶ θρησκεία» 2α ἔκδ. 1901.— «Μυστικισμὸς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ», 1880.— «Θετικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐνότης τῶν ἐπιστημῶν», 1892.— «Ἀρχαὶ τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς», 1894. (Τὰ δύο τελευταῖα ἔργα ἐξεδόθησαν καὶ γερμανιστί).— «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου», 1900.— «Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας», 1904.

¹ Αἱ μονομέρειαι—παρατηρεῖ—τοῦ ἐγγελικοῦ συστήματος ἀπαιτοῦσι βελτίωσιν καὶ συμπλήρωσιν. Αὗται δὲ ἄπτονται καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς διαλεκτικῆς.

² Ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη εἶναι ἡ ἐμφάνισις τοῦ λόγου καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ, ὁ δὲ λόγος καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν οὐσίαν εἶναι τὸ ἀπείκασμα τῆς θείας ἀληθείας, ἡ γνῶσις τῶν αἰδίων καὶ ἀπολύτων ἀρχῶν τῶν διεπουσῶν τὸ σύμπαν.

³ Ὁ Τσιτσέρην πιστεύει εἰς τὴν μεταξὺ λόγου καὶ ἐμπειρίας ἁρμονίαν προερχομένην ἐκ τούτου, ὅτι αἱ ἐκ τῶν προτέρων ἀρχαὶ τῆς γνώσεως εἶναι ἅμα θεμελιώδεις νόμοι τῆς ὑπάρξεως. «Οἱ θεωρητικοὶ διορισμοὶ τοῦ λογικοῦ ἡμῶν συμφωνοῦσι πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων».

⁴ Τὴν ἐν τοῖς χρόνοις αὐτοῦ παραμέλησιν τῆς διαλεκτικῆς θεωρεῖ ὁ Τσιτσέρην ὡς ἀπόδειξιν τῆς καταπτώσεως τῆς φιλοσοφίας.

⁵ Παρὰ τὴν ἀπόκλισιν ὁμως αὐτοῦ θεωρεῖ ὁ Τσιτσέρην τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Ἐγέλου ὡς ἀθάνατον ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας.

πρώτην κατηγορίαν τάττει τὴν ποσότητα¹ δευτέραν δὲ τὸ *Εἶναι*, οὐχὶ τὸ καθαρὸν καὶ ἀφηρημένον ἀλλὰ τὸ «συγκεκριμένον» *Εἶναι*², τρίτην δὲ τὴν ἐνέργειαν³, τετάρτην δὲ τὰς σχέσεις⁴.

Ὡσαύτως ἀφίσταται τοῦ Ἐγγέλου καὶ ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς θέσεως τῆς θρησκείας. Διότι ταύτην ἀποφαίνει ὡς μορφήν τοῦ πνεύματος μᾶλλον συγκεκριμένην παρὰ τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ θρησκεία ἔχει ἀναφορὰν πρὸς πάσας τὰς δυνάμεις καὶ δεξιότητας τῆς ψυχῆς, ἥτοι πρὸς μὲν τὴν νόησιν διὰ τοῦ δόγματος πρὸς δὲ τὴν βούλησιν διὰ τῆς ἠθικότητος πρὸς δὲ τὸ συναίσθημα διὰ τῆς λατρείας. Ὅθεν ἄπτεται πάντων τῶν μερῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἴσταται ἐν τῇ κορυφῇ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος⁵.

Ἡ θεωρητικὴ πορεία τῆς καθαρᾶς νοήσεως ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ μάλιστα δ' ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ πείρα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, δι' ἧς τὸ πνεῦμα ἔρχεται εἰς αὐτοσυνειδησίαν, εἰς ἐπίγνωσιν τῶν οἰκείων νόμων καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ οὐσίας⁶. Περὶ τὸ σχῆμα δὲ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐμφανίζει ἐπίσης ἀπόκλισιν ὁ Τσιτσέρην ἐξαίρων μᾶλλον τὰ θρησκευτικὰ καὶ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα τῆς ἀναπτύξεως ἢ τὰ πολιτικά. Ἐνταῦθα διακρίνει «συνθετικὰς» καὶ «ἀναλυτικὰς» περιόδους τῆς παγκοσμίου ἱστορίας· ἐν ἐκείναις μὲν προέχει ἡ θρησκεία ἐν ταύταις δὲ ἡ φιλοσοφία. Ῥητέον δὲ ὅτι οἱ τε συνθετικοὶ καὶ οἱ ἀναλυτικοὶ αἰῶνες διαδέχονται ἀλλήλους⁷.

Ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν τῷ συστήματι τοῦ Τσιτσέρην κατέχει ἡ ἠθικὴ, τὸ δίκαιον καὶ ἡ πολιτεία, ἄλλως τε καὶ διότι ὁ φιλόσοφος οὗτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἐγγελον μεταθέτει τὸ κέντρον τοῦ βάρους

¹ Αὕτη περιλαμβάνει α) τὴν ποσότητα καθόλου· β) τὴν ἐνότητα καὶ πολ-
λότητα· γ) τὸ ἄπειρον καὶ τὸ ὄριον· δ) τὸν ἀριθμόν.

² Τὸ εἶναι περιέχει α) τὸ καθαρὸν *Εἶναι*· β) τὸ μὴ *Εἶναι*· γ) τὸ γίνεσθαι·
δ) τὸν διορισμόν.

³ Εἰς τὴν ἐνέργειαν ὑπάγονται α) ἡ δυνατότης· β) ἡ ἀναγκαιότης· γ) ἡ
πραγματικότης· δ) ἡ ἔνωσις καὶ ὁ χωρισμός.

⁴ Ἐνταῦθα ἀνήκουσιν α) ἡ οὐσία καὶ τὰ γνωρίσματα· β) ἡ αἰτιότης· γ) ἡ
σκοπιμότης· δ) ἡ ἀμοιβαία ἐπίδρασις.

⁵ Ἡ θρησκεία κατέχει παρὰ τῷ Τσιτσέρην τὸ κέντρον τῆς φιλοσοφικῆς
θεωρίας.

⁶ Τὸ «πνεῦμα» τὸ ἀεὶ ἀναπτυσσόμενον δὲν εἶναι ἀφηρημένη γενίκευσις ἢ
κενὴ λέξις πρὸς δήλωσιν τῶν μερικῶν φαινομένων ἀλλὰ «τι ὅπως πραγματι-
κόν», εἰ καὶ μὴ εἶναι προσιτὸν εἰς τὴν αἴσθησιν ἀλλ' εἰς μόνην τὴν νόησιν ἡμῶν.

⁷ Ὁ Ῥώσσοις φιλόσοφος διαγράφει δύο συνθετικούς αἰῶνας (τὴν ἀνάπτυ-
ξιν τῶν φυσικῶν θρησκευτῶν καὶ τὴν περίοδον τοῦ χριστιανισμοῦ) καὶ δύο ἀνα-
λυτικούς (τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν).

εἰς τὸ «ἀντικειμενικὸν πνεῦμα», ἐν ἣ περιοχῇ τὸ ἠθικὸν πρόσωπον ἀναπτύσσει τὴν ἑαυτοῦ ἐλευθερίαν. Δεικνύεται δὲ ἡ ἀξία τῆς πολιτείας ἀπέναντι τῶν καθ' ἕκαστον προσώπων καὶ ἀποκρούεται μὲν ἡ ἀποψις τῶν μοναρχικῶν τῶν ἀνυψούντων ὑπὲρ τὴν πολιτείαν τὸ πρόσωπον τοῦ μονάρχου ἀποκρούεται δὲ πάλιν ἡ ἐκδοχὴ τῶν ἄγαν καινοτόμων εἴτε κοινωνιολόγων εἴτε ἀναρχικῶν. Καὶ ὅμως οὐδαμῶς παρορῶνται τὰ δίκαια καὶ αἱ ἐλευθερίαι τοῦ προσώπου, ἐξαίρεται δὲ μάλιστα ἡ ἀξία αὐτοῦ ὡς φορέως τοῦ Ἐπολύτου¹. Ἐν τῇ ἀνασκευῇ τῶν ἀντιθέτων πρὸς ἀλλήλας πολιτικῶν τάσεων, τῶν ἐπαναστατικῶν καὶ τῶν ἀπολυταρχικῶν, χρησιμοποιοῦνται ἐπιχειρήματα συγγενῆ πρὸς τὰς ἐγελικὰς θεωρίας.

11. Ὁ Νικόλαος *Strachov*, εὐδόκιμος ἐπιστήμων (μαθηματικὸς καὶ φυσικὸς) καὶ ἐπιφανὴς δημοσιογράφος² διατηρῶν τὴν τότε σπανίαν εὐλάβειαν πρὸς τὰς αἰδίους ἀξίας³ ἀνῆκεν εἰς τὰς σλαυοφίλους τάσεις τῆς ῥωσικῆς διανοήσεως καὶ ὠμολόγει ἑαυτὸν διὰ παντὸς τοῦ βίου ὀπαδὸν τοῦ Ἐγέλου. Ἐνεκωμίαζε τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα ἐκείνου καὶ ἐδείκνυε τὴν ἀξίαν αὐτοῦ πρὸς τε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας καθόλου καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν ῥωσικὴν διάνοησιν. Ἐν ἄρθρῳ αὐτοῦ τῷ ἔτει 1870 ἐξῆρε τὴν ἁρμονικότητα, τὸ ὕψος καὶ τὸ βάθος τοῦ ἐγελικοῦ συστήματος καὶ ἐδείκνυεν ὀπόσῃν ἤσκησε τοῦτο εἰς πάσας τὰς προηγμένας χώρας ἐπίδρασιν. Κυριώτατον δὲ μέρος αὐτοῦ ἐθεώρει τὴν Λογικήν. Ἐν τῷ συνόλῳ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου θὰ ἀνομολογηθῇ—λέγει—ὡς ἀθάνατον μνημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοφυΐας, ὡς ἐν τῶν

¹ Ὁ φιλόσοφος ἦτο ἐκ τῶν ὀλίγων ἐγκρίτων φιλελευθέρων, οἳ ὑπῆρχον ἐν τοῖς τότε χρόνοις. Εἰς τὰ φιλελεύθερα δὲ ταῦτα φρονήματα ὠφείλετο κατὰ μέγα μέρος ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ μόνωσις.

² Οὗτος κατέλιπεν ἱκανὰ καὶ παντοῖα συγγράμματα ἔχοντα χροιάν φιλοσοφικήν, διακρινόμενα διὰ τὸ λεπτὸν καὶ εὐχαρι ὕφος καὶ διατηροῦντα θαυμαστὴν πρὸς τοὺς χρόνους ἐκείνους νηφαλιότητα. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ μνημονευτέα τὰ ἐπόμενα· «Περὶ τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν», 1865.—«Ἡ πενία τῆς ἡμετέρας γραμματείας», 1868.—«Ὁ κόσμος ὡς ὄλον», 1872 καὶ 1892.—«Ὁ ἀγὼν τῆς φιλολογίας ἡμῶν πρὸς τὴν Δύσιν», 1882 ἐξ.—«Κριτικὸν ἄρθρον περὶ Turgenen καὶ Τολστόη», 1885.—«Περὶ τῶν αἰδίων ἀληθειῶν», 1887.—«Φιλοσοφικά διαγράμματα, 1895». — «Ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Τολστόη», 1914.

³ Ἀγαπῶ—γράφει ἐν τινι ἐπιστολῇ—τρία πράγματα, τὴν λογικήν, τὸ περικαλλὲς ὕφος καὶ τὴν ἀρετήν. Ἡ δὲ ἀρετὴ ἦτο παρ' αὐτῷ ἀχώριστος ἀπὸ τῆς θρησκευτικότητος.

μεγίστων παραδειγμάτων τῆς φιλοσοφικῆς ἱκανότητος τῆς ἀνθρωπότητος¹. Καὶ ὕστερον δὲ ὁ Strachon (τῷ 1872) ἐν τῷ προλόγῳ τῶν περὶ φύσεως φιλοσοφικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων παρατηρεῖ ὅτι εἰς τὴν περὶ φύσεως φιλοσοφίαν μία τῶν πηγῶν ὑπῆρξεν αὐτῷ τὸ οἰκεῖον μέρος τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Ὅπερ δὲ μάλιστα πρέπει νὰ ἐξαριθμῆ εἶναι τὸ ὅτι τὸν Ἐγγelon συνάπτει στενῶς πρὸς τοὺς ἄλλους φορεῖς τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας, ἧτις μεγάλην ἔσχεν εἰς τὴν ῥωσικὴν διανόησιν ῥοπήν².

Ὑπερμαχῶν τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας κατὰ τῶν ἐπικρίσεων καὶ μομφῶν δεικνύει τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς, ἐξ ὧν ἐξαίρει τὸν καθολικὸν χαρακτήρα. Ἡ φιλοσοφία δηλαδὴ αὕτη δὲν ἀποκλείει ἀλλὰ περιλαμβάνει πάντα τὰ ἄλλα συστήματα πλὴν ὅτι ἀναιρεῖ τὴν μονομέρειαν αὐτῶν³. Διὸ καὶ οὐδὲν παρέχει τὸ παραδόξως νέον οὐδὲ ἀποκαλύπτει μυστήρια ἀλλὰ λέγει περὶ τοῦ κόσμου, ὃν πάντες γινώσκομεν καὶ ἐν ᾧ πάντες ζῶμεν⁴. Ἔτι δὲ εἶναι φιλοσοφία ἀκριβῆς καὶ συμπαγῆς ἔχουσα σταθμοὺς διαλεκτικούς, ὧν ἕκαστος δικαιολογεῖται οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀλλὰ καὶ ὑφ' ἑαυτοῦ· τὰ μέρη αὐτῆς συνάπτονται στενότατα εἰς ἓν ἄρρηκτον καὶ ἀλληλουχούμενον ὅλον. Ἐπὶ τούτοις εἶναι φιλοσοφία καθ' ὑπερβολὴν σαφῆς καὶ ἐναογῆς ἐμφανίζουσα πάντα κατὰ τρόπον συνήθη καὶ ἀπλοῦν· ἀρμόζει δ' αὐτῇ μάλιστα ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ὀρθολογισμοῦ», διότι εἶναι ἐπιστήμη τῆς νοήσεως καὶ τοῦ λόγου⁵. Κατὰ δὲ τῆς μομφῆς, ὅτι ἐξ ἐκείνης προέκυψεν ὁ νεώτερος ὕλισμός, παρατηρεῖ ὁ Strachon ὅτι αἰτία τοῦ τοιούτου ὕλισμοῦ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις καὶ λήθη οὐχὶ μόνον τῆς ἐγγελικῆς ἀλλὰ καὶ πάσης καθόλου φιλοσοφίας.

¹ Ἐν Ῥωσσίᾳ οὐδεμία φιλοσοφία ἔχει, παρατηρεῖ, τοιούτους καὶ τοσοῦτους ὀπαδοὺς, ὅσους ἡ ἐγγελική.

² Ἡ γερμανικὴ ιδεοκρατία εἶναι, λέγει, ἡ φιλοσοφία, πρὸς ἣν πρέπει νὰ στρέφονται πάντες ὅσοι ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐννοήσωσι τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην. Τὰ συστήματα τῶν Γερμανῶν ιδεολόγων ἔχουσι πρὸς ἀλληλα ἐσωτερικὴν συνάφειαν καὶ τὸ τελευταῖον αὐτῶν (τὸ ἐγγελικόν) συγκλείει ὅλον τὸν κύκλον τῆς φιλοσοφίας ταύτης.

³ Ἡ ὅλη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας πρέπει, λέγει, νὰ ἐπαναληφθῆ ἐν τινι νοοῦντι λόγῳ· οὗτος δὲ ὁ λόγος δὲν ἡσυχάζει πρὶν φθάσῃ εἰς τὸ τελευταῖον, τὸ ἡσυχαιότατον καὶ καθολικώτατον σύστημα (τὸ ἐγγελικόν).

⁴ Ἡ φιλοσοφία παρ' Ἐγγελοῦ ἐγένετο τὸ πρῶτον μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη «κεντρικὴ ἐπιστήμη», «ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν».

⁵ Οὐχ ἤτιον ἐπαινεῖται ὁ θεολογικὸς χαρακτήρ τῆς ἐγγελικῆς καὶ τῆς ἄλλης καθόλου ιδεοκρατικῆς φιλοσοφίας. Ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Τολστόην παραπονεῖται ὁ Strachon ὅτι παραμελεῖται ἡ περὶ τὴν θρησκείαν φιλοσοφία τῶν Γερμανῶν ιδεολόγων.

Ἡ πρὸς τὸν Ἑγέλον συμφωνία εἶναι ὡσαύτως καταφανὴς ἐν τῇ περὶ φύσεως θεωρίᾳ. Κατὰ ταύτην ὁ κόσμος εἶναι ἓν, ὀργανικὸν καὶ συναφὲς ὅλον, οὗ τὰ μέρη τάττονται κατὰ βαθμολογικὴν σειρὰν καὶ ἀποτελοῦσιν ἱεραρχίαν ὄντων καὶ φαινομένων. Ὡς ὀργανισμὸς δ' ἔχει μᾶλλον ἢ ἦττον σπουδαῖα μέρη, ὧν ἡ πρὸς ἀλλήλα σχέσις εἶναι τοιαύτη ὥστε παράγεται ἀρμονία οὐδὲν αὐτῶν εἶναι περιττὸν καὶ ἀνωφελές. Ὁ κόσμος λοιπὸν εἶναι ἓν ὅλον, οὗ κέντρον εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Οὗτος εἶναι τὸ κορύφωμα τῆς φύσεως, τὸ μέγιστον αἴνιγμα καὶ τὸ μέγιστον θαῦμα τοῦ σύμπαντος, ἡ κυριωτάτη οὐσία, τὸ κυριώτατον φαινόμενον καὶ τὸ σπουδαιότατον ὄργανον τοῦ κόσμου. Ἡ δ' ἐννοία τῆς ἱεραρχίας ἄγει τὸν φιλόσοφον εἰς τὴν ἐννοίαν ὑπερτάτου ὄντος, τοῦ θεοῦ. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάντων, λαμβάνει δὲ συνειδήσιν ἑαυτοῦ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει.

Τέλος δευτέρον ὅτι καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης ὁ Strachon συμφέρεται τῷ Ἑγέλω.

12. Ὁ Παῦλος *Bakunin*, νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Μιχαήλ *Bakunin*, ἠσχολήθη ἐπιμελῶς ἐν Μόσχᾳ περὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸν ἀδελφὸν εἶχεν ἔφεσιν πρὸς τὸ συγκεκριμένον καὶ θετικόν, διὸ καὶ ἀπέστη ἀπὸ τῆς κατευθύνσεως τῶν ἀριστερῶν ἐγγελικῶν ἀντὶ τῆς καταλύσεως προέκρινε τὴν ἀνέγερσιν. Ἀντείχετο τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀνωμολόγει ἑαυτὸν μαθητὴν τοῦ Ἑγέλου. Ἡ φιλοσοφία εἶναι, λέγει, οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ παραδοχὴ τοῦ θεοῦ, εἰς ὃν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἀνεπιγνώστως πιστεύουσιν· ἡ βαθεῖα φιλοσοφία εἶναι ἡ παιδικὴ πίστις. Πάντες ἔχουσιν ἐν τῇ ψυχῇ ἔμφυτον τὴν δύναμιν τοῦ νὰ μανθάνωσι τὴν ἀλήθειαν, ἐπιτυγχάνουσιν δ' ὄντως αὐτῆς, ἐὰν κινηθῇ προσηκόντως ἡ προσοχὴ καὶ διεγερθῇ τὸ διαφέρον. Εἰς τοῦτο συντελεῖ ἡ περὶ τὸ διαλέγεσθαι τέχνη, ἣν περὶ πολλοῦ ἐποιεῖτο ὁ *Bakunin* καὶ ἐθεράπευεν ἐπιμελῶς κατὰ τρόπον σωκρατικόν. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ τέχνης προῆλθον δύο βιβλία¹, ἅτινα ἔτυχον παρὰ τῶν ἐπαιόντων θερμῆς ὑποδοχῆς². Ἐνταῦθα ἐξετάζονται πολλὰ ζητή-

¹ Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος βιβλία, ἅπερ ἐξέδωκεν ὁ συγγραφεὺς ἐν ἡλικίᾳ 60 καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν, ἐπιγράφονται «Περὶ τοῦ γυναικείου ζητήματος» (1881) καὶ «Βάσεις τῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως» (1886).

² Ὁ Τολστόης, ὁ Strachon καὶ ὁ Rozanov ἔχριναν τὸ ἔργον εὐμενέστατα. Ὁ Τολστόης γράφει περὶ αὐτοῦ μετὰ μεγίστου ἐνθουσιασμοῦ, ὁ δὲ Strachon συνιστῶν τοῦτο ὀνομάζει τὸν συγγραφέα τρόφιμον τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἑγέλου.

ματα¹ καὶ δὴ κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον, καθ' ἣν ἐλέγχονται αἱ μονομερεῖς ἀπόψεις καὶ ζητεῖται ἡ διαλλαγή καὶ σύνθεσις αὐτῶν. Καθόλου εἰπεῖν ζητεῖται ἡ ἐνότης τῶν ἀντιθέτων· οὕτως ἡ ἀλήθεια εἶναι διαλλαγή τῆς νοήσεως καὶ τῆς παραστάσεως, ἡ ζωὴ διαλλαγή τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου (ψυχῆς καὶ σώματος). Ἐκ δὲ τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέσεων προέρχεται τὸ κάλλος.

Αἱ ἐπιστολαὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ Bakunin ἀποπνέουσι τὸ μύρον βαθυτάτου θρησκευτικοῦ καὶ μυστικοῦ πνεύματος. Ἀναμφιέκτως δὲ ὁ ἀνὴρ ἀνήκει εἰς τοὺς ἐκπρεπεστάτους ἀντιπροσώπους τῆς ὀυσιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τάττεται οὐχὶ ἄνευ λόγου παρὰ τὸν Τολστόην καὶ τὸν Δοστογιέβσκη.

13. Ἰσχυρὰ καὶ ποικίλη εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ἐγγελισμοῦ ἐν Ῥωσσία ἐν τοῖς νεωτάτοις καὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις συναπτομένη στενῶς πρὸς τὴν ποίησιν καὶ τὴν πολιτικὴν δρασίην. Περὶ «ἀναγεννήσεως» τοῦ ἐγγελισμοῦ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος, διότι οὐδέποτε ἐπαύσατο ἐνταῦθα ὑπάρχων καὶ ἰσχύων καὶ ἐν οἷς ἔτι χρόνοις ἐν τῇ ἐσπερία Εὐρώπῃ εὐρίσκετο ἐν τινι νεκροφανείᾳ. Οὕτως ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι τῷ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ *A. Κοζλου* (1831—1901) ἐκδιδομένῳ καὶ ἐπιγραφομένῳ «Ὁ λόγος μου» γίνεται συχνὴ μνεία τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας. Ἐν δὲ τοῖς κατὰ σωκρατικὴν μέθοδον γραφεῖσι διαλόγοις τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ ὁ Ἐγγελος καλεῖται μέγας φιλόσοφος καὶ ἡ τούτου θεωρία χαρακτηρίζεται ὡς δυναμικὸς πλατωνισμὸς.

14. Ἐγγελικὴν ἐπίδρασιν ἐμφαίνουσι καὶ τὰ ἔργα τοῦ Βλαδιμήρου *Solonjev* (1853—1900) καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν καὶ τοὺς τύπους τῆς νοήσεως. Ὁ ἐπιφανὴς οὗτος μυστικὸς φιλόσοφος καὶ διαπρεπὴς λογοτέχνης καὶ ποιητὴς ἐν ἰδίῳ ἄρθρῳ περὶ Ἐγγέλου διαγράφει ζωηρὰν τὴν εἰκόνα τοῦ συστήματος αὐτοῦ καὶ ἐξαίρει τὴν ἱστορικὴν τούτου σπουδαιότητα². Ὁ δὲ *N. Fedorov* (1828—1903), συμμειγνύων χριστιανικὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα, ἄπτεται ἐν πολλοῖς τοῦ Ἐγγέλου καὶ θεωρεῖ τὸ σύστημα αὐτοῦ οὐχὶ ὡς «παλλογικὸν» ἀλλ' ὡς «ἀλογικόν», διότι κατὰ τοῦτο πάντα ἀναιροῦνται καὶ ἐκλαμβάνονται ὡς ἀπόλυτος ἀλήθεια καὶ ἅμα ὡς ἀπόλυτον ψεῦδος. Καὶ ὁ *V. Rozanov*

¹ Ὑποθέσεις τοῦ λόγου χρησιμεύουσιν ἡ πίστις, ἡ πείρα, ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, ἡ ἁμαρτία, ἡ ἀθανασία.

² Τὰ κυριώτατα τῶν ἔργων τοῦ Solonjev ἰδὲ παρὰ Überweg—Österreich «Die Philosophie des Auslandes», σ. 340, διάγραμμα δὲ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ παρὰ τῷ E. von Radloff «Russische Philosophie», σ. 63—81.

(1856—1918)¹, ὁ ὀρμηθεὶς ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, οὗ τὰ Μετὰ τὰ φυσικὰ μετέφρασεν εἰς τὴν ῥωσικὴν, ἐκρίθη ὑπ' ἄλλων τε καὶ τοῦ Strachon ὡς ἐγελικός. Ὅτι δὲ ἦτο ἐν μέρει τοῦλάχιστον τοιοῦτος, μαρτυροῦσιν αἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ ὅλου καὶ τοῦ μέρους καὶ περὶ τῆς διαλεκτικῆς («Ἐγελος καὶ Ἡράκλειτος»).

15. Ὡσαύτως ἀπαντῶμεν ἐπίδρασιν ἐγελικὴν παρὰ τοῖς ἀδελφοῖς καθηγηταῖς *S. Trubeckoj* (1862—1905) καὶ Εὐγενίῳ *Trubeckoj* (1863—1919), οἵτινες ἐγένοντο μαθηταὶ τοῦ Τσιτσέριν καὶ μετέστησαν ἐκ τῆς θετικῆς εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν. Ὁ πρῶτος αὐτῶν ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τοῦ περὶ Ἐγέλου βιβλίου τοῦ Caird παρατηρεῖ ὅτι ἐκεῖνος εἶναι ἐκ τῶν ἐνδοξοτάτων καὶ ἅμα ἀγνώστων φιλοσόφων· ὑπομιμνήσκει δὲ ὅτι ὁ ἐγελισμὸς ἀναγεννᾶται ἐν ταῖς Ἀγγλοσαξωνικαῖς χώραις². Εἰς τοὺς ἐρμηνευτὰς καὶ θαυμαστὰς τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ἀνήκουσιν ὁ *N. Losskij* καὶ ὁ *S. Frank*. Ἐκεῖνος ἐμφανίζει τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον οὐχὶ ὡς παλλογικὸν ἀλλ' ὡς ἐνορατικόν, ὡς γνωματεύοντα ὅτι ἡ νόησις εἶναι εἶδος ἐνοράσεως τοῦ Ἀπολύτου³.

Ὁ Frank⁴ πάλιν δὲν ἀφίσταται τοῦ Ἐγέλου ἐν τῷ κυρίῳ ἔργῳ «ὑπόθεσις τῆς γνώσεως» ἐπιγραφομένῳ (1915), διότι στηρίζει τὴν γνώσιν ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου καὶ τοῦ γινωσκομένου πράγματος κρατούσης ὁμοιότητος, καθ' ἣν ἀμφοτέρω συνάπτονται εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐνότητα τοῦ Ἀπολύτου. Οὐχ ἦττον παραπλησίως ἐκείνῳ παρατηρεῖ ὅτι οἱ λογικοὶ νόμοι ἰσχύουσι μόνον ὡς πρὸς τὰ ἀκίνητα μερικά, ὡς πρὸς τὸ «ἀφηρημένον»· ἀλλ' ὑπὲρ τὸ ἀφηρημένον ἀνυψοῦται τὸ μεταφυσικὸν πεδίων τοῦ Ἀπολύτου, ὅπου αἱ ἀντιθέσεις κατὰ «συγκεκριμένον καὶ καθολικόν» τρόπον διαλλάττονται πρὸς ἀλλήλας καὶ συνάπτονται εἰς ἐνότητα. Ἡ σύμπτωσις ἐκείνη τῶν ἀντιθέτων «coincidentia oppositorum» εἶναι ἡ ἀρχέγονος ἐνότης καὶ

¹ Ὁ Rosanov ἐξέδωκε πολλὰς πραγματείας, ἐξ ὧν μνημονευτέαι αἱ ἑξῆς: «Περὶ τῆς νοήσεως», 1886.—«Θρησκεία καὶ πολιτισμὸς», 1899.—«Τὸ λυκαυγὲς τοῦ πολιτισμοῦ», 1899. Ταῦτα δὲν ἔτυχον τῆς προσηκούσης προσοχῆς, διότι ἐξεδόθησαν ἐν χρόνοις καταπτώσεως τῆς ἰδεολογικῆς φιλοσοφίας.

² Λέγων ταῦτα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Sterling, τὸν Bradley, τὸν Harris, τὸν Green, τὸν Caird καὶ ἄλλους.

³ Ἐν ἑορτῇ ἐπὶ συμπληρώσει αἰῶνος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἐγέλου τελεσθείσῃ ἐν Πράγῃ τῷ 1931 ὑπὸ τῆς ῥωσικῆς φιλοσοφικῆς ἐταιρείας ὁ Losskij ὠμίλησε περὶ τοῦ «Ἐγέλου ὡς ἐνορατικοῦ».

⁴ Ὁ καθηγητὴς Frank κατέφυγε μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ μπολσεβισμού, ὡς ὁ J. Pjip καὶ ἄλλοι, εἰς Βερολίνον.

ἡ βάσις πάντων τῶν διορισμῶν τοῦ ἀφηρημένου κόσμου. Ἐκαστον δὲ περιεχόμενον τῆς μερικῆς γνώσεως ἀνάγεται εἰς τὴν ἀπόλυτον ὁλότητα τοῦ Εἶναι. Τὴν τοιαύτην πρὸς τὴν ὁλότητα σχέσιν λαμβάνομεν οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ἐμμέσου γνώσεως ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ζώσης ἐνοράσεως, διὰ τῆς «γνώσεως τῆς ζωῆς»¹.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως αἰῶνος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἐγέλου ὁ Frank ἐξέδωκε μελέτην, ἐν ἣ δεικνύει τὴν πρὸς ἐκεῖνον θέσιν τῶν Ῥώσων φιλοσόφων. Ἐνταῦθα παρατηρεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἐπ' ἐσχάτων κατάπτωσιν τοῦ ὕλισμοῦ ἢ διανόησις ἐπιστρέφει πάλιν εἰς τὸν Ἐγελον, οὗ ἡ θεωρία εἶναι ὄντολογικὸς πλατωνισμὸς συναφῆς πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδου καὶ τῶν ὕστερον γενομένων Πλωτίνου, Πρόκλου, Ὠριγένους, ψ - Ἀρεοπαγίτου, Σκώτου (Ἐριγένους), Bonaventura, Ἐκκάρτου, Κουζανοῦ, Μαλεβραγχίου. Ὁ πλατωνισμὸς οὗτος θεωρεῖ ὡς οὐσίαν τῶν ὄντων τὴν ἰδέαν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ταυτίζει τὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν· ὁ δ' ἐξ αὐτοῦ κίνδυνος τῆς παρεκτροπῆς εἰς τὴν ἀφηρημένην νόησιν ὑπερνήκηθη ὑπὸ τῆς ἐγγελικῆς διαλεκτικῆς, ἣτις δὲν εἶναι μόνον μέθοδος ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία αὐτοῦ τοῦ Εἶναι. Ὁ ἐγγελισμὸς ὅμως ἀδυνατεῖ κατὰ τὸν Frank νὰ ἐννοήσῃ τὸ παράλογον καὶ τὸ κακὸν καὶ τείνει εἰς σφαλερὰν τοῦ κόσμου ἐρμηνείαν· γινώσκει τὴν ἰδέαν καὶ τὸ πνεῦμα, οὐχὶ τὴν «ζωὴν» τὴν δυναμένην νὰ νοηθῇ μόνον διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ παραλόγου. Ἡ δ' ἐπανάστασις τοῦ ἀλόγου τούτου εἶναι τὸ κράτος τοῦ ὕλισμοῦ². Ὁ Ῥώσος φιλόσοφος ἔχει τὴν ἀξίωσιν ἵνα ὁ πλατωνισμὸς λάβῃ ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ ὡς θρησκευτικοῦ ὄντολογισμοῦ ὁ δ' ἐγγελισμὸς προσεγγίση πρὸς τὸν μυστικὸν πλατωνισμὸν (Πλωτῖνον, Πρόκλον, Κουζανόν, τὴν γερμανικὴν μυστικὴν θεωρίαν). Δὲν ἀρνεῖται βεβαίως καὶ οὗτος τὴν ὑπερνίκησιν τοῦ ἐγγελισμοῦ ἀλλὰ ταύτην νοεῖ κατὰ τὸν τρόπον τοῦ μεγάλου ἐκείνου φιλοσόφου, οὐχὶ ὡς ἀρνησιν ἀλλ' ὡς ἀνύψωσιν εἰς ἀνωτέραν βαθμίδα. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἀπολύτου ἰδεοκρατίας εἰς τὴν ἰδεατὴν πραγματοκρατίαν καὶ τὸν θρησκευτικὸν ὄντολογισμὸν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον μετὰ μεγάλης εὐλαβείας πρὸς τὸ ἐκπρεπὲς ἔργον τοῦ Ἐγέλου, «τοῦ θαυμαστῶς μεγαλοφυοῦς καὶ ἥρωος τῆς διανοήσεως».

¹ Τὴν θέσιν, ἣν κατέχει ὁ Frank ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας, δεικνύουσι τὰ ἔργα αὐτοῦ «Πλωτῖνος, Κουζανός, Ἐγελος» καὶ «Husserl καὶ Losskij».

² Δὲν λανθάνει ἐνταῦθα ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Frank ὑποστάντος τὰ δεινὰ τοῦ βιαίου μπολσεβισμού.